

UNIVERZITET U BEOGRADU – FAKULTET ZA SPECIJALNU EDUKACIJU I REHABILITACIJU
UNIVERSITY OF BELGRADE – FACULTY OF SPECIAL EDUCATION AND REHABILITATION

10. MEĐUNARODNI NAUČNI SKUP

Specijalna edukacija
i rehabilitacija DANAS

Zbornik radova

10th INTERNATIONAL
SCIENTIFIC CONFERENCE

Special Education
and Rehabilitation TODAY

Proceedings

Beograd, 25–26. oktobar 2019. godine
Belgrade, October, 25–26th, 2019

UNIVERZITET U BEOGRADU – FAKULTET ZA
SPECIJALNU EDUKACIJU I REHABILITACIJU
UNIVERSITY OF BELGRADE – FACULTY OF
SPECIAL EDUCATION AND REHABILITATION

10. MEĐUNARODNI NAUČNI SKUP
SPECIJALNA EDUKACIJA I REHABILITACIJA DANAS
Beograd, 25–26. oktobar 2019. godine

ZBORNİK RADOVA

10th INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE
SPECIAL EDUCATION AND REHABILITATION TODAY
Belgrade, October, 25–26th, 2019

PROCEEDINGS

Beograd, 2019.
Belgrade, 2019

10. MEĐUNARODNI NAUČNI SKUP
SPECIJALNA EDUKACIJA I REHABILITACIJA DANAS
BEOGRAD, 25–26. OKTOBAR 2019. GODINE
ZBORNİK RADOVA

10th INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE
SPECIAL EDUCATION AND REHABILITATION TODAY
BELGRADE, OCTOBER, 25–26th, 2019
PROCEEDINGS

IZDAVAČ / PUBLISHER

Univerzitet u Beogradu – Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju
University of Belgrade – Faculty of Special Education and Rehabilitation

ZA IZDAVAČA / FOR PUBLISHER

Prof. dr Snežana Nikolić, dekan

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK / EDITOR-IN-CHIEF

Prof. dr Mile Vuković

UREDNICI / EDITORS

Prof. dr Vesna Žunić Pavlović

Prof. dr Aleksandra Grbović

Prof. dr Vesna Radovanović

RECENZENTI / REVIEWERS

Prof. dr Ranko Kovačević, prof. dr Vesna Bratovčić

Univerzitet u Tuzli – Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet, Tuzla, BiH

Prof. dr Viviana Langher

Università Sapienza di Roma – Facoltà di Medicina e Psicologia, Roma, Italia

Prof. dr Branislava Popović Čitić, doc. dr Slobodan Banković, doc. dr Ljubica Isaković

*Univerzitet u Beogradu – Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju,
Beograd, Srbija*

LEKTURA I KOREKTURA / PROOFREADING AND CORRECTION

Maja Ivančević Otanjac, predavač

DIZAJN I PRIPREMA / DESIGN AND PROCESSING

Mr Boris Petrović

Biljana Krasić

Zbornik radova biće publikovan u elektronskom obliku CD

Proceedings will be published in electronic format CD

Tiraž / Circulation: 200

ISBN 978-86-6203-129-7

Objavljivanje Zbornika radova podržalo je Ministarstvo prosvete, nauke i
tehnološkog razvoja Republike Srbije.

POVEZANOST PORODIČNE STRUKTURE SA INTERNALIZOVANIM I
EKSTERNALIZOVANIM PROBLEMIMA ADOLESCENATA

Dragica Bogetic**

Univerzitet u Beogradu – Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju,
Beograd, Srbija

Kako porodična struktura predstavlja važan faktor za razvoj dece i adolescenata, cilj istraživanja je bio da se ispita povezanost porodične strukture (nepotpune, rekonstruisane i potpune porodice) i internalizovanih i eksternalizovanih problema adolescenata, odnosno, da se utvrde razlike u ispoljavanju problema adolescenata u zavisnosti od strukture porodice. Uzorak su činili učenici šestog i sedmog razreda osnovne škole (N = 101) i učenici svih razreda, dve srednje stručne škole (N = 160) u Beogradu, ukupno 261 ispitanik (51% ženskog pola). U okviru kratkog socio-demografskog upitnika, kreiranog za potrebe istraživanja, ispitana je struktura porodice adolescenata, dok su teškoće adolescenata ispitane pomoću četiri subskale Upitnika snaga i teškoća (Goodman, 1997). Subskale hiperaktivnosti i problema u ponašanju su konstruisale skalu eksternalizovanih problema adolescenata (10 ajtema), dok su subskale socijalnih odnosa sa vršnjacima i emocionalnih simptoma grupisane u okviru skale internalizovanih problema (10 ajtema). Kako su rezultati Kolmogorov-Smirnov testa pokazali značajno odstupanje od modela normalne raspodele, za obradu podataka su korišćeni neparametrijski statistički testovi: Man-Vitni i Kraskal-Volis test. Glavni rezultati istraživanja ukazuju na to da se adolescenti iz potpunih i nepotpunih porodica razlikuju na ukupnoj skali teškoća ($U = 4395,00$, $p = 0,001$), te da su razlike među grupama adolescenata iz potpunih ($Mdn = 1,40$, $IQR = 0$) i nepotpunih porodica ($Mdn = 1,55$, $IQR = 1$) vidljive i na skali internalizovanih problema ($U = 3728,00$, $p < 0,02$), kao i na skali eksternalizovanih problema ($U = 4038,00$, $p < 0,02$) u prilog višim skorovima adolescenata iz nepotpunih ($Mdn = 1,80$, $IQR = 0$) u odnosu na adolescente iz potpunih porodica ($Mdn = 1,70$, $IQR = 0$). U skladu sa rezultatima istraživanja, u zaključnom segmentu je diskutovano o potrebi dodatne podrške samohranim roditeljima i važnosti preventivnog delovanja selektivnog i indikovanog tipa na probleme ponašanja dece. Takođe, date su preporuke za buduća istraživanja iz ove oblasti.

Ključne reči: porodična struktura, adolescenti, internalizovani i eksternalizovani problem

** dbogetic992@gmail.com

Uvod

Porodica predstavlja primaran socijalni sistem u kojem se konstituišu, manifestuju, uče, ohrabruju ili inhibiraju određeni oblici ponašanja (Hoskins, 2014). U proteklih 50 godina primećen je trend promene tradicionalne porodične strukture (Fergusson, Boden, & Horwood, 2007), te je sve veći broj dece koja se razvijaju i socijalizuju u jednoroditeljskim porodicama (Sauvola, 2001; Usakli, 2013). Koncept nepotpune (jednoroditeljske) porodice definiše odsustvo oca ili majke, zbog razvoda supružnika, vanbračnog rođenja deteta ili smrti partnera (Jakšić, 2000).

Nalazi različitih studija sugerišu da deca iz jednoroditeljskih porodica ispoljavaju više problema eksternalizovane i internalizovane prirode u odnosu na vršnjake iz dvoroditeljskih porodica (Sauvola, 2001; Schmuck, 2013; Vidanović, 2006). U skladu sa tim, ukratko ćemo razmotriti značaj kontinuiteta održivosti stabilne roditeljske dijade za ponašajne ishode dece i adolescenata.

Pre svega, pregledom literature se mogu naći zapažanja da su samohrani roditelji bez emocionalne i socijalne podrške u najvećem riziku za uskraćivanje ispunjavanja emocionalnih potreba deteta (Rohner, 2004). Ovaj nalaz se može tumačiti u svetlu faktora poput porodičnih prihoda, roditeljskog psihičkog blagostanja i kvaliteta socijalizacije i interakcija u porodičnom okruženju, koji se pokazuju kao važni činioci u određivanju ponašanja deteta (Carlson & Corcoran, 2001). Ovi činioci na više načina mogu biti ugroženi u jednoroditeljskim porodicama.

Naime, jednoroditeljske porodice su u većem riziku od siromaštva (Lafferty, 2012), te pojedine studije dolaze do nalaza da je povezanost porodične strukture i problema u ponašanju dece određena niskim ekonomskim statusom porodice (Dearing, McCartney, & Taylor, 2006). Ekonomska deprivacija je povezana sa depresijom roditelja koja u značajno većoj meri utiče na ponašanje dece i adolescenata od izolovanog ekonomskog statusa (Conger et al, 1992; Ram & Hou, 2003, prema Lafferty, 2012).

Dalje, prema Teoriji afektivne vezanosti, kvalitet odnosa i vezanosti deteta sa ocem obogaćuje interakciju majke i deteta (Vidanović, 2006), što sugeriše da se ne radi o „pukom“ nedostatku jedne figure od neprocenjivog značaja u razvoju deteta, već o sinergiji potencijalno negativnih efekata koje takav nedostatak uspostavlja u domenu porodičnog funkcionisanja. Roditeljski nadzor predstavlja važan faktor za razvoj problema u ponašanju (Cookston, 1999). Značaj stabilne roditeljske dijade se posmatra i sa aspekta manje arbitrarnosti roditeljskog autoriteta koji je usaglašeniji i izraženiji u funkcionalnim dvoroditeljskim nego jednoroditeljskim porodicama (Vidanović, 2006).

Takođe, neminovno je razmotriti i ulogu stresa usled promena u porodičnoj organizaciji, ulogama i dinamici koje zahtevaju readaptaciju dečjeg ponašanja ka novonastalim okolnostima (Carlson & Corcoran, 2001). Pored toga, u obzir se mora uzeti i uloga ranih dečjih traumatičnih iskustava, jer pojedine studije dolaze do nalaza da ukoliko se izoluje ovaj faktor, statistički značajne razlike između ponašajnih ishoda dece iz jednoroditeljskih i dvoroditeljskih porodica nestaju (Schmuck, 2013).

Dakle, porodična struktura određuje porodične procese (Anđelković, Zlatanović, Vidanović i Stojiljković, 2009) i kroz različite domene ima važnu ulogu u razvoju ličnosti

i ponašanja dece i adolescenata (Walęcka-Matyja, 2014). U skladu sa tim, cilj istraživanja je bio da se ispita povezanost porodične strukture (nepotpune, rekonstruisane i potpune porodice) i internalizovanih i eksternalizovanih problema adolescenata, odnosno, da se utvrde razlike u ispoljavanju problema adolescenata u zavisnosti od strukture porodice.

Metod

Istraživanje je sprovedeno tokom decembra 2017. i januara 2018. godine. Uzorak su činili učenici šestog i sedmog razreda jedne osnovne škole (N = 101) i učenici svih razreda, dve srednje stručne škole (N = 160) u Beogradu, ukupno 261 ispitanik (51% ženskog pola). Prosečan uzrast ispitanika je bio 14,53 (SD = 1,76).

Pored osnovnih sociodemografskih varijabli koje su bile obuhvaćene kratkim sociodemografskim upitnikom, u ovom segmentu je ispitana struktura porodice, kroz formu otvorenog pitanja: „Sa kim živiš?“

Upitnik snaga i teškoća – SDQ (Goodman, 1997). Predstavlja kratak upitnik za ispitivanje ponašanja koji se sastoji od 25 pitanja grupisanih u pet skala: *skala emocionalnih simptoma, skala problema u ponašanju, skala hiperaktivnosti, skala problema sa vršnjacima i skala prosocijalnog ponašanja.* Za potrebe ovog istraživanja, korišćena je verzija samoprocene dece i adolescenata. U britanskoj studiji, na uzorku dece od pet do 16 godina (N = 18222), faktorskom analizom je potvrđeno da problemi u ponašanju i hiperaktivnost mogu da se svrstaju u skalu eksternalizovanih problema, dok emocionalni problemi i socijalni odnosi mogu činiti skalu internalizovanih problema (Goodman, Lamping, & Ploubidis, 2010).

Rezultati i diskusija

Kako su rezultati Kolmogorov-Smirnov testa pokazali značajno odstupanje od modela normalne raspodele, za obradu podataka su korišćeni neparametrijski statistički testovi: Man-Vitni i Kraskal-Volis test. Rezultati ovih testova su pokazali da postoje statistički značajne razlike u odgovorima adolescenata iz potpunih i nepotpunih porodica na svim skalama teškoća, što se može videti u objašnjenjima tabela br. 1, 2 i 3.

Tabela 1. Razlike na ukupnoj skali teškoća u zavisnosti od strukture porodice

Grupa	N	Mdn	IQR
Potpuna	201	1,45	0
Nepotpuna/rekonstruisana	60	1,65	0
Nepotpuna	50	1,70	0
Rekonstruisana	10	1,55	0

Rezultati Man-Vitni testa ukazuju na postojanje statistički značajne razlike na skali teškoća u zavisnosti od strukture porodice (U = 4395,00, p = 0,001). Adolescenti iz nepotpunih i rekonstruisanih porodica zajedno su češće izveštavali o teškoćama u odnosu na decu iz potpunih porodica. Daljim analizama Kraskal-Volis testa (H = 12,49,

df = 2, p = 0,005) je potvrđena statistički značajna razlika samo u odgovorima adolescenata iz nepotpunih i potpunih porodica na ukupnoj skali teškoća (U = 3413,50, p = 0,002).

Tabela 2. *Razlike na skali internalizovanih problema u zavisnosti od strukture porodice*

Grupa	N	Mdn	IQR
Potpuna	201	1,40	0
Nepotpuna/rekonstruisana	60	1,55	1
Nepotpuna	50	1,50	1
Rekonstruisana	10	1,65	1

Na skali internalizovanih problema adolescenata su takođe uočene statistički značajne razlike u odnosu na strukturu porodice (U = 4470,50, p < 0,005), te se isto tako može uočiti tendencija adolescenata iz druge grupe ka ispoljavanju viših skorova na skali internalizovanih problema. Premda analize Kraskal-Volis testa pokazuju statistički značajne razlike u odgovorima adolescenata iz potpunih, nepotpunih i rekonstruisanih porodica (H = 9,36, df = 2, p < 0,05), te razlike su određene razlikama u odgovorima adolescenata iz nepotpune i potpune porodice (U = 3728,00, p < 0,02), jer u odgovorima adolescenata iz potpunih i rekonstruisanih porodica (U = 742,50, p = 0,16), kao i u odgovorima adolescenata iz nepotpunih i rekonstruisanih (U = 243,50, p = 0,90), ne postoje statistički značajne razlike. Slično prethodnim nalazima iz Tabele 1, rezultati pokazuju tendenciju adolescenata iz nepotpunih porodica ka postizanju viših skorova na skali internalizovanih problema.

Tabela 3. *Razlike na skali eksternalizovanih problema adolescenata u zavisnosti od strukture porodice*

Grupa	N	Mdn	IQR
Potpuna	201	1,70	0
Nepotpuna/rekonstruisana	60	1,80	0
Nepotpuna	50	1,80	0
Rekonstruisana	10	1,55	0

Takođe, uočene su statistički značajne razlike između grupa adolescenata i na skali eksternalizovanih problema a u zavisnosti od strukture porodice (H = 7,36, df = 2, p < 0,05). Međutim, kao u prethodnim analizama, razlike su uočljive samo u odgovorima adolescenata iz potpunih i nepotpunih porodica (U = 4038,00, p < 0,02), dok uz primenu Bonferoni korekcije nivoa značajnosti, razlike nisu uočene kod adolescenata iz nepotpunih i rekonstruisanih porodica (U = 133,00, p > 0,02).

Rezultati sprovedenog istraživanja pozitivno koresponiraju sa rezultatima istraživanja sprovedenih u Engleskoj i Nemačkoj (Dahlqvist, 2016; McMunn, Nazroo, Marmot, Boreham, & Goodman, 2001). Kohortna studija pokazuje da deca iz dugoročno jednoroditeljskih porodica postižu najviše skorove na ukupnoj skali teškoća SDQ, nakon dece koja su odrastala bez oba roditelja (Platt et al., 2014).

Takođe, nadovezujući se na nalaze ranijih studija, novije istraživanje na uzorku adolescenata iz rekonstruisanih i jednoroditeljskih porodica u skandinavskim zemljama (N = 10254), potvrđuje nalaze srodnih istraživanja iz ove oblasti. Adolescenti

iz prve i druge grupe su postizali statistički značajno više skorove na skali internalizovanih i eksternalizovanih problema, te na ukupnoj skali teškoća u odnosu na adolescente iz dvoroditeljskih porodica (Aasen Nilsen, Breivik, Wold, & Bøe, 2018).

Zaključak

Iako faktori koji boje veze između porodične strukture i problema u ponašanju adolescenata mogu biti različiti (karakteristike porodičnog funkcionisanja, socioekonomski status, mentalno zdravlje roditelja, uticaj traumatičnih iskustava, stresa i sl.), poznavajući empirijske nalaze studija, status deteta u jednoroditeljskoj porodici može poslužiti kao osnov za identifikaciju, a u službi preventivnog delovanja selektivnog značaja (Rattay et al., 2018).

Upravo izostanak faktora koji leže u osnovi problema ispitivanih pojava jesu glavna mana istraživanja, a ujedno i preporuka za buduće istraživače ove oblasti. Pored toga, preporuke za buduća istraživanja se odnose i na sagledavanje uzroka situacije samohranih porodica, kao i distinkciju adolescenata koji su u domaćinstvu sa majkom, tj. ocem kao dominantnom roditeljskom figurom.

Preporuke za preventivno delovanje na probleme adolescenata iz nepotpunih porodica, između ostalog, mogu se ogledati i u: osveščivanju roditelja po pitanju efekata separacije i razvoda na probleme u ponašanju adolescenata (Schmuck, 2013), programima različitih vidova podrške samohranim roditeljima, kao i u radu na strategijama prevazilaženja stresa adolescenata koji prolaze kroz tranzicione periode u porodičnoj strukturi (Rattay et al., 2018).

Literatura

- Aasen-Nilsen, S., Breivik, K., Wold, B., & Bøe, T. (2018). Divorce and family structure in Norway: associations with adolescent mental health. *Journal of Divorce & Remarriage*, 59(3), 175-194.
- Anđelković, V., Zlatanović, M., Vidanović, S. i Stojiljković, S. (2009). Opšta adaptacija dece iz jednoroditeljskih porodica. *Godišnjak za psihologiju*, 6(8), 81-94.
- Carlson, M. J., & Corcoran, M. E. (2001). Family structure and children's behavioral and cognitive outcomes. *Journal of Marriage and Family*, 63(3), 779-792.
- Cookston, J. T. (1999). Parental supervision and family structure: effects on adolescent problem behaviors. *Journal of Divorce & Remarriage*, 32(1-2), 107-122.
- Dahlqvist, M. (2016). *Is family structure associated with the psychological behaviour of young people? The Strengths and Difficulties Questionnaire in a population sample*. Master thesis. Stockholm: Centre for Health Equity Studies.
- Dearing, E., McCartney, K., & Taylor, B. A. (2006). Within-child associations between family income and externalizing and internalizing problems. *Developmental Psychology*, 42(2), 237-252.
- Fergusson, D. M., Boden, J. M., & Horwood, L. J. (2007). Exposure to single parenthood in childhood and later mental health, educational, economic, and criminal behavior outcomes. *Archives of General Psychiatry*, 64(9), 1089-1095.

- Goodman, A., Lamping, D. L., & Ploubidis, G. B. (2010). When to use broader internalising and externalising subscales instead of the hypothesised five subscales on the Strengths and Difficulties Questionnaire (SDQ): data from British parents, teachers and children. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 38(8), 1179-1191.
- Hoskins, D. (2014). Consequences of parenting on adolescent outcomes. *Societies*, 4(3), 506-531.
- Jakšić, J. (2000). Razlike u intelektualnom, emocionalnom i socijalnom razvoju adolescenata iz potpunih i nepotpunih porodica. *Godišnjak za sociologiju*, 3(3), 39-50.
- Lafferty, Z. (2012). *Family structure and risk factors: an investigation into emotional and behavioural outcomes for nine-year-olds*. Masters thesis. Dublin: Institute of Technology.
- McMunn, A. M., Nazroo, J. Y., Marmot, M. G., Boreham, R., & Goodman, R. (2001). Children's emotional and behavioural well-being and the family environment: findings from the health survey for England. *Social Science & Medicine*, 53(4), 423-440.
- Platt, L., Smith, K., Parsons, S., Connelly, R., Joshi, H., Rosenberg, R., ... Mostafa, T. (2014). *Millennium cohort study: initial findings from the age 11 survey*. Retrieved from <https://cls.ucl.ac.uk/wp-content/uploads/2017/07/Millennium-Cohort-Study-Initial-findings-from-the-Age-11-survey-Full-report-WEB-VERSION.pdf>
- Rattay, P., von der Lippe, E., Mauz, E., Richter, F., Hölling, H., Lange, C., & Lampert, T. (2018). Health and health risk behaviour of adolescents-differences according to family structure. Results of the German KiGGS cohort study. *PLoS one*, 13(3), e0192968.
- Rohner, R. P. (2004). The parental "acceptance-rejection syndrome": universal correlates of perceived rejection. *American Psychologist*, 59(8), 830-840.
- Sauvola, A. (2001). *The association between single-parent family background and physical morbidity, mortality, and criminal behaviour in adulthood*. Oulu: University of Oulu.
- Schmuck, D. (2013). Single parenting: fewer negative effects of children's behaviors than claimed. *Modern Psychological Studies*, 18(2), 117-125.
- Usakli, H. (2013). Comparison of single and two parents children in terms of behavioral tendencies. *International Journal of Humanities and Social Science*, 3(8), 256-270.
- Vidanović, S. (2006). Razvoj dece u nepotpunoj porodici. U S. Vidanović, J. Todorović & V. Hedrih (Ur.), *Porodica i posao-izazovi i mogućnosti* (str. 81-98). Niš: Filozofski fakultet grupa za psihologiju.
- Wałęcka-Matyja, K. (2014). Adolescent personalities and their self-acceptance within complete families, incomplete families and reconstructed families. *Polish Journal of Applied Psychology*, 12(1), 59-74.

THE RELATIONSHIP BETWEEN FAMILY STRUCTURE AND INTERNALISING AND EXTERNALIZING PROBLEMS IN ADOLESCENTS

Dragica Bogetić

University of Belgrade – Faculty of Special Education and Rehabilitation,
Belgrade, Serbia

As the family structure represents an important factor for the development of children and adolescents, the aim of the research was to examine the connection between the family structure (incomplete, reconstructed and complete families) and the internalizing and externalizing problems of adolescents, i.e. to determine differences in the manifestation of adolescent problems depending on the structure of the family. The sample consisted of students of the sixth and seventh grade of elementary school (N = 101) and students of all grades of two secondary vocational schools (N = 160) in Belgrade, a total of 261 respondents (51% female). Within the framework of a short socio-demographic questionnaire created for the purpose of research, the structure of the adolescent family was examined, while the difficulties of adolescents were tested using four subscales of Strengths and Difficulties Questionnaire (Goodman, 1997). Subscales of hyperactivity and behavioral problems construct a scale of externalized problems of adolescents (10 items), while subscales of social relationships with peers and of emotional symptoms are grouped within a scale of internalized problems (10 items). As the results of the Kolmogorov-Smirnov test showed a significant deviation from the normal distribution model, nonparametric statistical tests were used for processing the data: Mann-Whitney and Kruskal-Wallis test. The main research results indicate that adolescents from complete and incomplete families differ on the overall difficulty scale ($U = 4395.00$, $p = 0.001$), and the differences between adolescent groups from complete ($Mdn = 1.40$, $IQR = 0$) and incomplete families ($Mdn = (U = 3728.00$, $p < 0.02$) were noticeable both on the scale of internalized ($U = 3728.00$, $p < 0.02$), and on the scale of externalized problems ($U = 4038.00$, $p < 0.02$) in favor of higher scores of adolescents from incomplete ($Mdn = 1.80$, $IQR = 0$) compared to adolescents from complete families ($Mdn = 1.70$, $IQR = 0$). In line with the results of the research, the final segment discussed the need for additional support for single parents and the importance of preventive action of selective and indication type on the problems of children's behavior. Also, recommendations for future research in this area are given.

Key words: family structure, adolescents, internalizing and externalizing problems